

УДК 159. 922. 7(09)(477)

*Тамара Янченко
Tatara Yanchenko***ПСИХОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ДИТИНИ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ЕВОЛЮЦІЇ
ІДЕЙ ПЕДОЛОГІЇ (60 – 70-ті РОКИ ХХ СТ.)****THE CHILD`S PSYCHOLOGICAL STUDY AS A RESULT OF THE
EVOLUTION OF THE PEDODOLOGY`S IDEAS
(60 – 70-th OF THE TWENTIETH CENTURY)**

У статті висвітлюються питання розвитку педології (науки про дитину, яка була поширеною в Радянському Союзі у 20-ті – першій половині 30-тих років ХХ ст.). Автор приділяє особливу увагу проблемі еволюції ідей педології після її заборони. Ця еволюція виявилася в організації психологічних досліджень дитини, що здійснювалися науковцями Інституту психології УРСР у другій половині 50-х – 70-ті рр. ХХ ст.

Ключові слова: педологія, дитина, наука про дитину, психологічні дослідження, вивчення дитини.

Орієнтація вітчизняної освітньо-виховної системи на інтеграцію в європейський освітній простір передбачає трансформацію її діяльності на засадах дитиноцентризму, гуманізму та демократії. Щоб забезпечити дитиноцентричні тенденції освіти та виховання, необхідно знати особливості розвитку дітей. Водночас потреба у розумінні специфіки дитячого віку та індивідуальних особливостей дітей не є новою для педагогічної науки і практики. У різні періоди розвитку педагогіки науковці порушували питання про всебічне вивчення дитини, зокрема вирішення цієї проблеми було провідним напрямом науково-практичного розвитку педології.

Проблемі вивчення основних засад науково-практичного розвитку педології присвячені ґрунтовні праці О. Сухомлинської. Окремі питання, пов'язані з розвитком теорії та практики педології, розглянуті у дослідженнях Н. Дічек, І. Болотнікової, Л. Дуднік, Л. Ковальчук, Ю. Литвиної, О. Петренко, Л. Смолінчук та ін. Але проблема реформування сучасної освітньо-виховної системи, її переорієнтації на засадах дитиноцентризму, зокрема, використовуючи позитивні ідеї педології, залишається актуальною. Тому основні положення цієї науки потребують подальшого вивчення. До них відносяться і питання еволюції ідей педології у науковому та освітньому просторі другої половини ХХ ст.

Педологія (інтеграційна наука про дитину, яка синтезувала у собі відомості з психології, анатомії, фізіології, соціології, педагогіки, етнографії та інших галузей) виникла у США у кінці ХІХ ст. У Радянському Союзі, зокрема в Україні, у 20-ті роки ХХ ст. вона стала провідною науковою галуззю, на досягнення якої орієнтувалися педагогічна теорія та практика шкільництва. Сутність педології полягала у всебічному, комплексному дослідженні особистості дитини і побудові на основі результатів цих досліджень навчально-виховного процесу в закладах освіти.

У 30-ті рр. ХХ ст. у Радянському Союзі відбулися суспільно-політичні зміни, утвердився тоталітаризм і поширилися репресії. Це мало негативний вплив і на розвиток освітньої системи, що зумовило й заборону педології.

Знищення педології у 1936 р. призвело до повного заперечення її здобутків, заборони їх застосування у теорії та практиці вітчизняного шкільництва і припинення педологічних досліджень.

Однак заборонити науковий розвиток – це не означає зняти проблему, тим більше, що практика потребувала наукового (а не псевдонаукового) вирішення проблем. Тому,

незважаючи на перешкоди, з плином часу об'єктивні методи дослідження повернулися в педагогіку і психологію [7, с. 44]. У наукових (педагогічних і психологічних) публікаціях, що з'явилися у період «відлиги» (друга половина 50-х – перша половина 60-х рр.) [4, с. 27], йшлося про створення «марксистської науки про дітей», яке ніби ініціювалося ще Постановою ЦК ВКП(б) про заборону педології (1936). Хоча науку, яку планувалося створити, у цих публікаціях і не називали педологією, по суті в них висловлювалися думки про певне (часткове) відродження й еволюцію ідей педології та продовження педологічних досліджень.

Проблеми вивчення особистості дитини та її розвитку стали у центрі уваги учня Л. Виготського Л. Занкова. Зазначимо, що на початок 30-х рр. він був досить відомим педологом.

Л. Занков повернув у педагогіку тенденцію чіткого визначення предмета дослідження, використання відповідного інструментарію, поєднання кількісних і якісних методів вивчення дитини. Вперше після тривалої перерви він реалізував ідею необхідності проведення психологічних досліджень для визначення ефективності педагогічної дії [7, с. 44]. Ці дослідження були розпочаті у 50-ті рр. ХХ ст. у Москві. Найактивніше вони здійснювалися впродовж 60-х – початку 70-х рр. [3, с. 98–100].

Л. Занков створив і апробував нову дидактичну систему початкової освіти, яка пов'язала побудову навчального процесу з розвитком школярів [7, с. 44]. Для створення цієї освітньої системи він обрав педологічний або педоцентричний підхід (зі зрозумілих причин подібна термінологія не вживалася). Л. Занков зазначав, що «головним психологічним орієнтиром у розробці нової системи початкового навчання слугувало вивчення нами школярів, що здійснювалося рік за роком» [3, с. 96].

Як і педологія 20-х – початку 30-х, дидактична теорія розвивального навчання Л. Занкова ґрунтувалася на принципі цілісності розвитку школярів і необхідності його вивчення [3, с. 104–105].

Позиція Л. Занкова щодо сутності розвитку дитини стала результатом еволюції його соціогенетичних педологічних поглядів, що були загальноновизнаними у радянській педології кінця 20-х – початку 30-х рр. У його дидактичній системі процес психічного розвитку дитини пояснюється «як поступальний рух її взаємодії з оточуючим світом». Тому дослідження розвитку дитини науковець побудував на вивченні змін, що спостерігаються у ставленні особистості до зовнішнього світу й об'єктивної дійсності та у стосунках між дитиною та соціумом [3, с. 105].

Науково-дослідна діяльність Л. Занкова була зорієнтована на шкільну практику. Результатом здійсненого вченим дослідження специфіки психічного розвитку молодших школярів стало встановлення взаємозв'язку між ним і навчанням дітей, за умови, що воно побудовано на таких принципах, як оволодіння навчальним матеріалом високого рівня складності, що має значну питому вагу теоретичних знань, швидкий темп засвоєння, усвідомленість навчання, активна діяльність усіх школярів незалежно від їх готовності до школи [3, с. 104–105]. Саме ці принципи стали основою розвивальної дидактичної системи Л. Занкова, що отримала значне поширення у Радянському Союзі у другій половині ХХ ст.

Але не лише в Росії, а й в Україні розвивалися такі тенденції. До проблеми вивчення психічного розвитку дитини та його зв'язку з навчанням звернувся колишній педолог Г. Костюк. Після розгрому педології він продовжив науково-дослідну діяльність у галузі психології, зокрема вікової та педагогічної (очолював кафедру психології Київського педагогічного інституту та психологічний відділ УНДІПу, а згодом працював у створеному за його ініціативи у 1945 р. Науково-дослідному інституті психології УРСР) [5, с. 4; 14, арк. 1]. «Педологічне минуле» вченого опосередковано вплинуло і на його подальшу наукову діяльність.

Аналіз праць Г. Костюка [4–6] свідчить, що після знищення педології дослідження специфіки психічного розвитку дітей та реалізації на цій основі індивідуального підходу до школярів у процесі їх навчання не були повністю припинені навіть у той час, коли репресивна політика стосовно педології була найбільш яскраво вираженою. Це пояснюється практичним значенням таких досліджень, оскільки з ідеологічно заангажованої радянської педагогіки держава та

партія не зняли завдання формування нової людини. А виконати його за допомогою одних тільки неправдиво мажорних гасел було неможливо.

Деякі інші колишні українські педологи, зокрема Д. Елькін, Д. Ніколенко, О. Раєвський, Є. Сухенко, П. Чамата продовжували діяльність спочатку в УНДІПі, а потім у Науково-дослідному інституті психології УРСР [8, арк. 1, 2, 10]. Науково-дослідні завдання, що висувалися перед співробітниками Інституту психології, полягали у «розробці актуальних проблем загальної, дитячої, педагогічної і спеціальної психології, а також питань історії психології». Це зумовлювало відповідну структуру установи, до складу якої, зокрема входили відділи дитячої психології з кабінетом раннього і дошкільного віку та кабінетом шкільного віку, а також педагогічної психології [14, арк. 1]. Згодом були утворені відділ професійної орієнтації та професійного консультування (1962) та лабораторія програмованого навчання (1964) [10, арк. 2, 3], що демонструє наступність вітчизняних наукових традицій.

Аналіз архівних джерел [8, арк. 1–10; 11–13] свідчить, що більшість проблем, які досліджувалися співробітниками Інституту психології, починаючи з часу його створення, стосувалися саме різних аспектів психічного розвитку дітей, визначення його закономірностей, внутрішніх і зовнішніх чинників психічного розвитку індивіда, а тому успадкували певні традиції педологічних досліджень (по своїй суті вони були педоцентричними, спрямовувалися на з'ясування специфіки розвитку дітей у різні вікові періоди, орієнтувалися на освітньо-виховну практику). Так, концепція дослідження особистості дитини та розуміння її сутності, розроблена Г. Костюком у повоєнний період, ґрунтувалася на засадах цілісності розвитку дитини, визнання її як соціально активної істоти, спрямування, зміст і форми діяльності якої змінюються залежно від віку [4–6].

Почасти співробітниками Інституту психології вивчалися питання, що свого часу становили предмет педології. Зокрема, проблеми формування особистості дитини, її характеру, свідомості та самосвідомості досліджувалися П. Чаматою [12], особливості психічного розвитку нормальних і аномальних дітей різного віку, їхніх уявлень, уваги, сприйняття, мови, мислення, пам'яті тощо – Д. Елькіним [13, арк. 1], О. Раєвським [8, арк. 1; 11, арк. 1], Є. Сухенко [10, арк. 89] та іншими науковцями. Згідно з архівними джерелами, ці дослідження здійснювалися з урахуванням основних положень рефлексологічної теорії І. Сеченова та І. Павлова та закономірностей вищої нервової діяльності людини [8, арк. 2; 15, арк. 1, 19, 20, 49, 70], що демонструє їх спорідненість з педологією.

Крім дослідження різних аспектів психічного розвитку дітей, фахівці Інституту розробляли питання «психології навчання та виховання», вивченням яких свого часу займалася й педологія. Увага науковців до них була почасти спричинена Постановою ЦК КПУ «Про стан і заходи подальшого розвитку педагогічної науки в УРСР» (1959). Зокрема, у ній зазначалося, що «Науково-дослідний інститут психології має брати участь у науковому обґрунтуванні змісту шкільної освіти, шляхів удосконалення методів шкільного навчання..., поліпшенні змісту і методів виховної роботи школи; повинен посилити у зв'язку з цим розробку питань психології навчання та виховання» [10, арк. 1].

У цьому напрямі з Інститутом психології співпрацював і відомий радянський психолог (колишній педолог, послідовник Л. Виготського) О. Лурія, який жив у Москві. Разом з українськими колегами він досліджував проблеми другорічництва та неуспішності школярів, зокрема вони займалися визначенням причин цих явищ [15, арк. 37–43, 71].

Науковці розуміли важливість розвитку у радянському освітньому просторі науки про дитину. З середини 50-х рр. ХХ ст., коли почалася десталінізація усіх сфер суспільного життя, вони отримали надію на створення «марксистської науки про дітей» [4, с. 27]. Завдання її фундації (чи, можливо, відродження) покладалося на психологів, але передбачалася їх співпраця з педагогами, лікарями, гігієністами. Предмет «майбутньої» науки був близьким до предмета педології: вікові та індивідуальні особливості психічного розвитку дітей, обґрунтування змісту і методів навчання та виховання, нормування навантаження дітей різними

видами роботи, раціональна організація та психогігієна навчальної праці та відпочинку дітей [4, с. 27–28].

Науковці визнавали доцільність відновлення не тільки педологічних, а й психотехнічних досліджень. Психотехніка – це галузь психології, що вивчала трудову діяльність людини, а також питання професійної орієнтації та професійного відбору. Як і педологія, вона набула значного поширення в СРСР у 20-ті роки ХХ ст., а в середині 30-х років була заборонена. Г. Костюк порушував питання про необхідність профорієнтаційної роботи у школі, яка, за його висловом, «була занедбана після постанови про педологічні викривлення у педагогіці», коли поширилася хибна думка, що «інтереси особистості, її нахили, здібності не відіграють у суспільному розподілі праці тієї ролі, яка їм приписується, що цей розподіл просто визначається потребами суспільства у тих чи інших категоріях працівників» [6, с. 2]. Питання про організацію профорієнтаційної роботи вчений розглядав комплексно. Так, він пропонував «для здійснення системи профорієнтаційної роботи з молоддю організувати республіканську раду та обласні ради з профорієнтації», до складу яких повинні входити педагоги, психологи, фізіологи, лікарі, економісти [6, с. 7].

Психолог уважав, що для надання професійних консультацій і здійснення профвідбору старшокласників або абітурієнтів важливим є вивчення особистості, а саме: «розробка проблем психології особистості, дослідження структури її мотиваційних рис (потреб, інтересів, настанов, почуттів тощо) і операційних якостей (узагальнених умінь, здібностей та ін.), їх взаємозв'язку, закономірностей їх онтогенетичного розвитку, опрацювання методик психологічного вивчення учнів» [6, с. 7].

А відтак у Інституті психології здійснювалися й психотехнічні дослідження. Такий термін у другій половині ХХ ст. не вживався (зокрема, Г. Костюк називає ці дослідження «спеціальними соціологічними, психологічними, педагогічними і фізіологічними» [6, с. 7]). Водночас на початку 60-х рр. у Радянському Союзі було відновлено вивчення придатності до певних професій, здійснення профорієнтації та профвідбору тощо. Як зазначалося, з цією метою в Інституті був створений відділ професійної орієнтації та професійного консультування. Наприклад, на замовлення штабу військово-повітряних сил СРСР фахівці Інституту (Б. Баєв, Є. Мілеран) займалися розробкою комплексних методик відбору вступників у вищі військові авіаційні училища, що використовувалися в усіх подібних навчальних закладах СРСР; інша група науковців на чолі з Д. Ніколенком – розробкою методик відбору спеціалістів гірнично-рятувальної справи, які працюють при вугільних шахтах [9, арк. 9–11, 20, 30; 10, арк. 3–7, 52]. Фахівці відділу професійної орієнтації та професійного консультування здійснювали дослідження й серед школярів. Зокрема, вивчалися професійні наміри старшокласників (І. Назимов); їхня готовність до свідомого вибору професії (З. Нечипорук) тощо [6, с. 4–5].

Поступово у педагогіку та психологію поверталися методи дослідження особистості, заборонені та витіснені з наукового вжитку після знищення педології: вивчення продуктів діяльності учнів, психолого-педагогічний експеримент, анкетування, тестування [11; 13].

Проблеми психологічного вивчення школярів і складання на цій основі їх психолого-педагогічних характеристик досліджувалися у другій половині 50-х – 70-ті рр. ХХ ст. учнем Г. Костюка Б. Баєвим (він також був співробітником Інституту психології). Принципи вивчення особистості дитини, запропоновані ним, почасти співпадали з принципами педологічних досліджень. Б. Баєв зазначав, що «у вивченні індивідуально-психологічних особливостей учнів важливо дотримуватися певної методики», що ґрунтується на таких принципах: урахування цілісності особистості дитини; вивчення особистості в розвитку; поєднання роботи вчителя з окремими учнями і з колективом [1, с. 38].

У педагогіці посттоталітарного періоду мета, контекст і риторика вивчення особистості дитини майже не змінилися порівняно з періодом 20-х – 30-х рр. Наприклад, на думку Б. Баєва, «вчителям треба знати й враховувати особливості пам'яті, мислення, уваги своїх вихованців, їх ставлення до навчання, інтереси, запити, уподобання, всі сторони їх особистості, взагалі

усе, чим живе кожен з них як у школі, так і поза школою, для того, щоб виховати нову людину, майбутнього будівника комунізму» [1, с. 35].

Одним із результатів вивчення школярів було складання педагогічних характеристик. Воно здійснювалося на основі використання «різноманітних методів вивчення учнів»: спостережень за дітьми у школі та з'ясування умов їх життя у сім'ї, бесід з учнями та представниками їх оточення, аналізу навчальної успішності школярів [2, с. 22–23].

Педагогічні характеристики мали структуру, що відображала специфіку навчальної діяльності та праці дітей, їх загальний розумовий розвиток, дисциплінованість, характерологічні риси, взаємини з колективом, громадську активність [1, с. 39].

Б. Баєв запропонував орієнтовну схему вивчення учня та складання його характеристики: «1) загальні відомості про учня; 2) успішність учня; 3) ставлення учня до навчання; 4) засвоєння учнем навчального матеріалу, його загальний розвиток; 5) громадсько-політична спрямованість учня та його характерологічні риси; 6) умови життя і праці учня в сім'ї; 7) висновки щодо подальшої роботи з учнем» [2, с. 22].

Характеристики, складені за такою схемою, почасти нагадували педологічні характеристики школярів. Вони мали спільні складові, що стосувалися загальної інформації про учня, його навчання, розумового розвитку, психологічних якостей, умов життя у сім'ї, громадсько-політичної спрямованості особистості.

Дослідження різних аспектів психологічного розвитку дитини та його зв'язку з навчанням, а також втілення їх результатів у практичну площину не були припинені після заборони педології в СРСР і знайшли відображення у науковій діяльності фахівців інституту психології, колишніх педологів Д. Елькіна, Г. Костюка, О. Раєвського, П. Чамати та їхніх учнів, зокрема Б. Баєва, оскільки вирішення деяких науково-практичних проблем (взаємозв'язок між розвитком і навчанням дитини, вивчення особистості, визначення її індивідуальних якостей) було неможливим без застосування ідей, на які спиралася педологія. Висвітлення у подальших наукових розвідках потребують і інші напрями трансформації ідей педології у педагогіці другої половини ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Баєв Б. Ф. Індивідуальний підхід до учнів / Б. Ф. Баєв // Радянська школа. – 1961. – № 1. – С. 34–39.
2. Баєв Б. Ф. Шкільні характеристики учнів / Б. Ф. Баєв // Радянська школа. – 1956. – № 9. – С. 22–27.
3. Занков Л. Обучение и развитие (экспериментально-педагогическое исследование) / Л. Занков // Занков Л. Избранные педагогические труды. – М. : Педагогика, 1990. – С. 83–318.
4. Костюк Г. С. Завдання психології у поліпшенні роботи школи / Г. С. Костюк // Радянська школа. – 1956. – № 11. – С. 21–30.
5. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Радянська школа, 1989. – 608 с.
6. Костюк Г. С. Професійне самовизначення як фактор формування особистості / Г. С. Костюк // Радянська школа. – 1967. – № 3. – С. 1–8.
7. Сухомлинська О. Проблеми розвитку особистості в історичному контексті психології та педагогіки / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2005. – № 1. – С. 41–45.
8. Годовой отчет о выполнении тематического плана научно-исследовательской работы института за 1951 г. // ЦДАВО України. – Ф. 5141, оп. 1, спр. 50, 29 арк.
9. Годовой отчет о выполнении тематического плана научно-исследовательской работы института за 1963 г. // ЦДАВО України. – Ф. 5141, оп. 1, спр. 226, 32 арк.
10. Докладные записки, справки, информация, направленная в Министерство просвещения УССР и ЦК КПУ о проводимых институтом исследованиях по программированному

- обучению, о научно-исследовательской работе за 1964 г. // ЦДАВО України. – Ф. 5141, оп. 1, спр. 232, 101 арк.
11. Научные отчеты по темам: «Нервная система человека», «К. Д. Ушинский и современная ему западноевропейская психология», «Проблемы одаренности», «О психологической природе восприятий» А. Н. Раевский // ЦДАВО України. – Ф. 5141, оп. 2, спр. 10, 151 арк.
 12. Научный отчет по теме: «Генезис самосознания ребенка» П. Р. Чамата // ЦДАВО України. – Ф. 5141, оп. 2, спр. 14, 25 арк.
 13. Научный отчет по теме: «Педагогика и психология памяти» Д. Г. Элькин // ЦДАВО України. – Ф. 5141, оп. 2, спр. 22, 159 арк.
 14. Постановление Совета Народных Комиссаров УССР от 1 октября 1945 г. № 1573 и приказы Народного Комиссариата просвещения УССР от 12 октября 1945 г. № 4059 и 1 декабря 1945 г. № 4681 об организации в г. Киеве научно-исследовательского института психологии с 1 декабря 1945 г. // ЦДАВО України. – Ф. 5141, оп. 1, спр. 1, 5 арк.
 15. Стенограммы обсуждения докладов на научной сессии института, посвященной итогам работы по психологии в УССР // ЦДАВО України. – Ф. 5141, оп. 1, спр. 88, 167 арк.

The article highlights the issues of pedology's scientific development. Pedology is the integrative science of a child. It synthesized the information from psychology, anatomy, physiology, sociology, pedagogy, ethnography and other industries. It originated in the United States in the late nineteenth century. It became a leading scientific industry in the Soviet Union, including Ukraine, in the 20-th years of the twentieth century. Its achievements were a basis of pedagogical theory and practice of education. The essence of the pedology is an all-round, comprehensive study of the personality of the child and the construction of the educational process at schools based on the results of these studies. Negative socio-political changes took place in the 30-th years of the twentieth century in the Soviet Union. It had an impact on the development of the educational system and ban of pedology (1936).

The author pays special attention to the problem of the evolution of the ideas of pedology after its ban. This evolution was in the organization of children's psychological researches. The problems of the development of the child in the course of her studies were researched by L. Zankov in the outlined period. Developing didactic system of L. Zankov got spread in the Soviet Union in the second half of the twentieth century.

Psychological investigations of the child were carried out by employees of the Institute of psychology of Ukraine D. Elkın, G. Kostiuk, O. Rayevskiy, P. Chamata, B. Baiev and other scientists. They studied the problems that have been the subject of pedology: development of a personality, the formation of her character, consciousness, the specificity of the mental development of children of all ages, their imagination, attention, perception, memory, thinking, language, psychology of children's education, child's individual psychological features, the relationship between the development and study of the child. The methods of research of personality were returned in pedagogy and psychology: the study of the product of the activity of the pupils, psychological and pedagogical experiments, observation, questionnaire, testing.

The author of the article makes a conclusion about the development of the traditions of the pedology in pedagogy and psychology of the second half of the twentieth century.

Key words: *pedology, child, the science of a child, psychological studies, the study of the child.*